

Ирена Цветковић Теофиловић
ЗДЕ, У СВЕТОМУ ГРАДУ ЈЕРУСАЛИМУ
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА СРПСКЕ ПУТОПИСНЕ ПРОЗЕ

[https://doi.org/
10.46630/zde.2021](https://doi.org/10.46630/zde.2021)

ЦЕНТАР ЗА ЦРКВЕНЕ СТУДИЈЕ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Душан Стаменковић

Рецензенти
Проф. др Надежда Јовић
Проф. др Исидора Бјелаковић
Проф. др Марина Курешевић

ИРЕНА ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ

 У СВЕТОМУ ГРАДУ
ЈЕРУСАЛИМУ

*Прилої њроучавању језика
српске њуѡојисне њрозе*

Филозофски факултет
Центар за црквене студије
Ниш 2021

Књига је припремљена у оквиру пројекта Речник српског језика
XII–XVIII века, који се реализује при Матици српској у Новом Саду.

Истраживање је подржало Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
(Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

Јерусалим у Поклоњенију Часнаго Гроба Гаврила Тадића,
1662. година (страна 3а)

*Као што је написано у књизи ријечи
пророка Исаије који говори: Глас ваијућеї
у љустини: приправише љуї Госїодњи;
їоравнаїше сїазе њеїове;*

*Свака долина нека се испуни и свака
їора и сваки дријеї нека се слеїну; и што
је криво нека буде їраво и неравнине на
їушевима нека буду їлаїке;*

*И свако ће їијело видјеїи сїасење
Божїе. (Јеванђеље по Луки: гл. 3, 4–6)*

САДРЖАЈ

Предговор	13
1. О путописном жанру у српској писмености XIII–XVIII века	17
2. Стилске одлике водича по Светим местима као жанра српске средњовековне писмености	25
3. Грешни Гаврил Тадић	31
4. Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића и сродни списи	37
5. Садржај Поклоњенија Часнаго Гроба Гаврила Тадића са кратким освртом на досадашња књижевно-језичка истраживања	53
6. Палеографске, графијске и ортографске одлике рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића	59
6.1. Напомене из домена палеографије	59
6.2. Особине графије	63
6.3. Напомене о ортографији	75
6.4. Општи осврт	81
7. Фонетско-фонолошке одлике језика Поклоњенија Часнаго Гроба Гаврила Тадића	85
7.1. Српскословенске и народне фонетско-фонолошке одлике	86
7.1.1. Вокализација полугласника у <i>a</i> у тзв. књишким категоријама	86

7.1.2. Рефлекси <i>jaīa</i>	89
7.1.3. Вокално <i>л</i>	96
7.1.4. Вокално <i>р</i>	96
7.1.5. Сугласник <i>л</i> на крају слога	96
7.1.6. Рефлекси група <i>*tj, *dj</i>	97
7.1.7. Сугласници <i>х</i> и <i>ф</i>	97
7.1.8. Групе <i>вс-</i> , <i>чй-</i> и <i>чр-</i>	99
7.1.10. Јотовање сугласничких група <i>jī</i> и <i>jg</i>	100
7.1.11. Ново јотовање	100
7.1.12. Статус африката	100
7.2. Општи осврт	102
8. Морфолошке одлике језика Поклоњенија	
Часнаго Гроба Гаврила Тадића	107
8.1. Деклинација	107
8.1.1. Именице	107
8.1.2. Заменице	116
8.1.3. Придеви	119
8.1.4. Бројеви	124
8.2. Глаголски облици и партиципи	125
8.2.1. Презент	125
8.2.2. Императив	127
8.2.3. Аорист	128
8.2.4. Имперфекат	129
8.2.5. Перфекат	130
8.2.6. Плукуамперфекат	131
8.2.7. Партиципи	131
8.2.8. Инфинитив	134
8.3. Непроменљиве речи	134
8.3.1. Прилози	134
8.3.2. Предлози	136

8.3.3. Везници	137
8.3.4. Партикуле	138
8.4. Општи осврт	139
9. Синтаксичке одлике језика Поклоњенија Часнаго Гроба Гаврила Тадића у светлости српске путописне прозе	
9.1. Синтакса падежа	143
9.2. Конгруенција	149
9.3. Синтакса глагола	149
9.4. Синтакса реченице	156
9.5. Ред речи у реченици	162
9.6. Општи осврт	162
10. Изрази за мере у језику српске путописне прозе	
10.1. Изрази за растојања	168
10.2. Величина, односно димензије предмета и мањих површина	171
10.3. Број предмета	172
10.4. Општи осврт	173
11. Лексичке одлике језика Поклоњенија Часнаго Гроба Гаврила Тадића	
11.1. Српскословенска норма на плану лексике	178
11.2. <i>Differentia specifica</i> српске путописне прозе на лексичком нивоу	178
11.3. Лексика словенског порекла у Поклоњенију Часнаго Гроба Гаврила Тадића	179
11.4. Лексика страног порекла у Поклоњенију Часнаго Гроба Гаврила Тадића	184
11.5. Лексички избор	189
11.6. Општи осврт	190

12. Однос српскословенских и народних особина у језику рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића	195
12.1. Особине источнохерцеговачког дијалекта	196
12.1.1. Фонетско-фонолошке особине источно- херцеговачког (херцеговачко-крајишког) дијалекта	196
12.1.2. Морфолошке особине источнохерцеговачког (херцеговачко-крајишког) дијалекта	200
12.1.3. Друге дијалекатске језичке црте и веза са усменим народним стваралаштвом	203
12.2. Српскословенске особине	204
12.2.1. Српскословенске фонетско-фонолошке особине	205
12.2.2. Српскословенске морфолошке особине	207
12.2.3. Српскословенске особине у домену синтаксе и лексике	213
12.3. Диглосија у рукопису Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића	214
12.4. Општи осврт	215
13. Закључак	217
Summary	222
Извори	223
Цитирана литература	225
Списак илустрација	233
Илустрације	235

ПРЕДГОВОР

Ова књига темељи се на проучавањима, пре свега, језика *Поклоњенија Часнаго Гроба* Гаврила Тадића, рукописа који је настао у Јерусалиму 1662. године.

Проучавања овог значајног дела српске путописне прозе започела је Ања Јефтић (1980–2008), асистент Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву у оквиру свог магистарског рада, после чије трагичне смрти, снимци рукописа, захваљујући породици Јефтић, доспевају до Матице српске у Новом Саду.

Поменути снимци рукописа посредством академика Јасмине Грковић-Мејдор дошли су током 2019. године до аутора ових редова, тако да су тада започета језичка истраживања на овом тексту, чији је део изложен на научном скупу *Историјска лексикографија српског језика* (Нови Сад 6–7. децембар 2019. године). Рад под насловом: *Путописи као извори за израду Речника српског језика XII–XVIII века*, који ће бити штампан у зборнику радова са поменутог научног скупа, у нешто измењеном виду, уткан је у редове ове књиге.

Поређењем транскрибованог текста поменутог Поклоника Гаврила Тадића, који је издала Мара Харисијадис, са добијеним снимцима, утврђено је, међутим, да се снимци рукописа, које је несебично уступила породица покојне Ање Јефтић, ипак базирају на данас доступним за јавност снимцима на званичном сајту Националне библиотеке Израела у Јерусалиму. Вишемесечни контакти са особљем Националне библиотеке Израела у Јерусалиму уродили су плодом, те су прибављени и преостали снимци оригинала који су сачувани. Коришћење и публикавање снимка рукописа Ms. Var. 186 у овој књизи у складу је са одобрењем

специјалног одељења Националне библиотеке Израела у Јерусалиму (уз сваки коришћени део рукописа отуда се подразумева ознака: *The National Library of Israel, Ms. Var. 186).

На овом месту захваљујем уваженим рецензентима – проф. др Исидори Бјелаковић и проф. др Марини Курешевић на пажљивом читању текста и корисним сугестијама, као и проф. др Надежди Јовић на стручној помоћи током целокупног процеса писања и добронамерним саветима. У погледу доласка до мени недоступних публикација велику захвалност дугујем и проф. др Зорици Никитовић.

Уз захвалност и свим досадашњим чуварима и проучаваоцима поменутог рукописа, напомињем да је ова студија замишљена као прилог познавању језика српских проскинитарiona, са циљем да послужи као подстрек истраживањима језика српске путописне прозе, која је и поред несумњивих образаца и шаблона, имала и своје надахнуте моменте.

На дан заштитника свих путника,
у Нишу, 19. 12. 2020.

Аутор

иже снъ ои ои • земля пророка
спидя • того рти гласъ въ нѣмъ
пророкъ • земля ѡсѣтпощна
иже снъ пѣтѣ мѣкъ и мѣсо
ѡ притъ иже ѡ нѣрѣ ѡсѣ
спрдъ земн • иже люде прѣ
ипаило снъ • снъ рою илю ои
снъ хрипѣн • а иже мѣн
иже снъ иже • • •

Слѣдъ нѣ • ѡ снѣ гдѣ иерлме

и снъ гдѣ иерлме • снъ нѣмъ земн
иже снъ пророкъ ѡ нѣ гдѣ • снъ иже
снъ снъ снъ нѣмъ земн • иже
иже снъ нѣмъ земн • иже снъ
иже снъ нѣмъ земн • ѡ снѣ гдѣ нѣ •
иже снъ нѣмъ земн • ѡ снѣ гдѣ нѣ •

Део рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића,
1662. година (страна 18)

1. О ПУТОПИСНОМ ЖАНРУ У СРПСКОЈ ПИСМЕНОСТИ XIII–XVIII ВЕКА

1.1. У оквиру науке о новијој српској књижевности специфичном статусу путописног жанра тек у данашње време посвећена је заслужена пажња.¹ У прилог овој чињеници можда најбоље говори податак да је у Институтовом *Rečniku književnih termina* под редактуром Д. Живковића одредница *putopis* заправо упућивачка, при чему се читалац даље усмерава на одредницу *putopisna književnost*, где се у оквиру речничког чланка истиче да се први описи путовања срећу у најстаријим сачуваним еповима, али се указује и на значај путописа за потоњи развитак романа (RKT: 669–670).

1.2. Када је реч, међутим, о старој српској књижевности, познати *Азбучник српских средњовековних њојмова* Ђ. Трифуновића бележи одредицу *џуџојиси*, где, такође, не налазимо дефиницију овога жанра, иако се указује на његову генезу и на неки начин утврђује разлика између *џроскиниџариона* или водича за поклонике и путнике по Светим местима, *иџинерера* или пописа конака и правих *џуџојиса* који представљају развијеније књижевне саставе са елементима живог казивања и аутобиографским појединостима (Трифунковић 1990²: 296–300). Саме темеље теорији генезе српског путописа поставио је, међутим, М. Павић (1970: 305–324) у својој чувеној студији, посвећеној старом српском путопису, која је и Ђ. Трифуновићу у великој мери послужила приликом састављања речничког чланка за

¹ Веома информативна уводна поглавља дата су у докторској дисертацији: Костадиновић 2016а.

поменути одредницу *йуѡйойиси*. М. Павић (Павић 1991: 87) истиче и да је барокни путопис уз историјске списе најзначајнија прозна врста српске књижевности XVII и XVIII века. Његово порекло је сложено и он, пре свега, наставља „традицију путописне радње старе српске књижевности“. Уз ослонац на претходнике, састављена је одредница *йуѡйойиси* у *Лексикону српској средњеј века* (уп. ЛССВ: 605–606).

1.3. Потреба да се посете и опишу Света земља и град Јерусалим присутна је, такорећи, од најранијих хришћанских времена. У српској књижевности први описи путовања у Свету земљу јављају се још од времена Светога Саве, који је два пута боравио у посети Светим местима, о чему сведоче и оба његова биографа: Доментијан и Теодосије Хиландарац. Описи Савиних путовања у Свету земљу у житијима Светога Саве представљају зачетке српског путописног жанра. Сусрет Светог Саве са Светом земљом представљао је не само његово лично већ и „књижевно приближавање“ једном древном простору који Србима није био непосредно довољно познат, те је на тај начин српска књижевност добила „ново, непресахло извориште“ (Јовановић 2007: 10). Може се претпоставити да је Свети Сава био упознат са постојањем тзв. *йроскиниѡариона*, тј. водича по Светим местима, који су на грчком језику настајали још од најранијих хришћанских времена (први потичу из VII века), са основним циљем да ходочасницима олакшају боравак на Светој земљи. Ови водичи често су превођени, те је оваква врста литературе нарочито негована код Руса, где су се усталили термини *хожденија/хоженија* или *йаломници*.²

1.3.1. Прве потврде проскинитарiona код нас у скраћеном облику на српскословенском језику налазимо у Бдинском (Видинском) зборнику из 1359/1360. године (Павић 1970: 305; 1991: 87; Трифуновић 1990²: 296; Јовановић 2018: 162).

² Уп. Данилов 1962: 21; Лихачев 1963: 55; Поселенова 2012: 262.

1.3.2. Делове превода проскинитарiona са грчког језика налазимо и код Константина Филозофа, који је боравио у Јерусалиму између 1415. и 1420. године. Једна целина која се тиче Јерусалима сачувана је у српском препису из 1556. године и налази се у оквиру зборника рукописне збирке манастира Никољца под сигнатуром 49, у коме се налази и спис под називом О смотрењу васељене, који је превео, такође, Константин Филозоф (Јовановић 2018: 163). Надахнутост Константина Филозофа Јерусалимом видљива је и у Житију Стефана Лазаревића, где су Београд и Манасија упоређени са Јерусалимом (Јовановић 2018: 163).

1.3.3. Форму проскинитарiona има и краћи спис Никона Јерусалимца у Горичком зборнику из 1442. године (262а–263б), при чему, према Ђ. Трифуновићу (1990²: 296), Никонова Повест о јерусалимским црквама (265б–271а) не представља ни проскинитарion ни путопис већ уметнички замишљену повест дату кроз преглед Светих места.³

1.3.4. Тек у XVII и XVIII веку јављају се целовитији проскинитарioni, какав је опис Јерусалима непознатог аутора у препису грешног попа Томе (ПТ) из 1643. године (од стране 192а до стране 209а), који се чува у оквиру Седмичног октоиха у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, под сигнатуром РР I 31 (Јовановић 2018: 163).⁴

1.3.5. Хронолошки гледано, следи водич Сарајлије Гаврила Тадића из 1662. године Поклоњеније Часнаго Гроба (ГТ), који ће бити у средишту наше пажње. Овом проскинитарionу веома је сличан један, такође, илустровани водич по Светим местима из

³ За ову прилику увид у рукопис омогућен је захваљујући постојању фототипског издања Горичког зборника (ГЗ).

⁴ Опис овог рукописа на српскословенском језику дат је у књизи: *Минеји, октоихи, триоди*. Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, V. Нови Сад, 1996, од 47. до 51. стране. Захваљујући љубазности госпође А. Драпшин, информатору *Одељења старе и рејке књије и лејаша Библиошке Матице српске*, омогућен ми је приступ снимцима оригинала.

XVII века (издао га је 1886. године Љ. Стојановић пре него што је априла 1941. године изгорео у Народној библиотеци Србије у Београду). У науци је Стојановићев водич познат и под именом Београдски рукопис (БР).⁵

1.3.6. Из XVII века потиче и попис конака од Јерусалима до Синајске горе непознатог писара, који се чува у Архиву САНУ, под сигнатуром 46. Издао га је С. Новаковић (ПК). Уз набрајање конака спис садржи и објашњења где се који храм налази или где се шта од библијских догађаја одиграло, те је овај састав „литерарно богатији“ од пуког набрајања конака, по чему се разликује од итинерера (уп. Јовановић 2018: 164).

1.3.7. Проскинитариион Јована Дамјановића из Будима (ЈД) сачуван је у препису из 1766. године и налази се у Музеју Српске православне цркве, под сигнатуром 349.⁶ Композиционо је веома сличан *Описанију свјатаго дожија їрада Јерусалима Симеона Симоновића* који је издао Христофор Жефаровић 1748. године у Бечу са илустрацијама које је Х. Жефаровић израдио у бакрорезу (ХЖ) (уп. Јовановић 2018: 164).

1.4. Осим проскинитарииона у XVII и XVIII веку, јављају се и путописи, који у односу на проскинитариионе обухватају и опис путовања до одредишта и натраг (Павић 1991: 87). За разлику од прве групе списа који настављају традицију сажетог описивања Светих места из старе српске књижевности, уз ослањање на грчке водиче по Светим местима и Јерусалиму, путописи XVII и XVIII века, с једне стране припадају *мариїмама*, тј. баве се описима путовања по морима, а с друге стране, настављају традицију итинерера, односно пописа конака (Павић 1970: 305–306).

⁵ Оба проскинитарииона описана су сажето на основу њихових издања у раду: Јовановић 2018: 163–164. Док је М. Павић (1970: 306, 504) имао увид у рукопис Гаврила Тадића, И. Грицкат (1976: 301) овај рукопис остао је недоступан.

⁶ М. Павић погрешно наводи сигнатуру рукописа, што је приметила и И. Грицкат (1976: 301).

1.4.1. У старој српској књижевности путописни карактер имају већ поменути описи боравка Светога Саве у Светој земљи, као и посланица Светога Саве упућена игуману Спиридону, позната у препису (Јовановић 2018: 166).

1.4.2. О путовању у Јерусалим митрополит Михаило Кратовац 1657. године поднео је извештај руском царинском чиновнику у Путивљу (Јовановић 2018: 166–167). Рукопис се данас чува у Москви у Архиву Министарства иностраних дела, под сигнатуром F 52, № 1658-3 (МК).⁷

1.4.3. Путопис Лаврентија Хиландарца (ЛХ) настао је, највероватније, у трећој деценији XVII века. Делови овог путописа сачували су се у препису Јеротеја Рачанина из 1698. године и данас се налазе у рукописној збирци Р. Грујића у Музеју Српске православне цркве у Београду, под бројем З–II–9 (уп. Павић 1970: 307, 308, 504; Јовановић 2018: 166). Издат је два пута.

1.4.4. Дневник патријарха Арсенија III Црнојевића (АЦ) о путовању у Јерусалим током 1682–1683. године сачуван је у једном препису у Архиву САНУ, под сигнатуром 136 (328). Текст Дневика обухвата стране 2а–9б, док је већи део изгубљен. Иако је аутограф Дневника по свему савремен патријарху, тј. потиче из времена патријарха Арсенија III, он ипак не потиче од патријархове руке (Младеновић 1992: 72). У оригиналној графици рукопис је издао С. Новаковић 1872. године, док је А. Младеновић издао фототипију Дневника патријарха Арсенија III Црнојевића заједно са пропратним филолошким напоменама 1992. године. М. Павић (1970: 308), као и Т. Јовановић (2018: 167), истичу надахнутост појединих описа, нарочито домаћих крајева, док А. Младеновић (1992: 71) наглашава да је патријарх заправо путовао једним делом кроз места своје епархије, која су се у то време простирала на истоку до села Сестримо у данашњој Бугарској.

⁷ Уп. Павић 1970: 306, 504.

1.4.5. Првим правим путописом у српској књижевности, због присуства личнијег тона и развијенијег приповедања, сматра се путопис Јеротеја Рачанина из 1727. године (Јовановић 2007: 26). То је, у ствари, прво целовито сачувано дело путописног жанра код нас (Јовановић 2018: 167).⁸ Аутограф овога путописа није сачуван, те је познат само према издањима О. Бођанског и Б. Маринковића (ЈР). Спис је веома значајан и због чињенице да је писан претежно на народном језику.

1.4.6. Спис Поклоњеније Гробу Господњу Андреја Петковића из 1734. године (АП) потиче са тла румунског Баната. Рукопис, чији су поједини делови изгубљени, чува се у Тимишкој жупанијској управи Националног архива Румуније у фонду Збирка Банатског музеја, под сигнатуром 133/1734. Издао га је фототипски С. Бугарски. Рукопис је пример текста с краја српско-словенске епохе са снажним уливом особина из народног језика, како је у својој монографији о језику овога дела утврдила Н. Јовић (2017: 154).

1.4.7. Путопис Силвестра Поповића (СП), који је представљао дневничке записе током његовог боравака у Јерусалиму 1745/46. године, изгорео је 1941. године у Народној библиотеци Србије у Београду, где је био заведен под сигнатуром 1017. Т. Јовановић (2018: 167–168) истиче ведрину описивања каква се не среће у старијим делима овога жанра. Делимично га је издао С. Матић, а краће сегменте исписао је Ј. Радонић.

1.4.8. У путописе посвећене Светој земљи Т. Јовановић убраја и оно што је у својим писмима и у бележници записао Павле Стојановић, који је из Баваништа код Панчева 1781. године допутовао у Јерусалим (ПС). Сви текстови објављени су 1843. године. Писани су народним језиком са присуством за то време уобичајених славенизама (Јовановић 2018: 168).

⁸ М. Павић (1970: 307) истиче да је Јеротејев путопис „најкомплетнији спис ове врсте“.

Самарија у Поклоњенију Часнаго Гроба Гаврила Тадића,
1662. година (страна 26а)

2. СТИЛСКЕ ОДЛИКЕ ВОДИЧА ПО СВЕТИМ МЕСТИМА КАО ЖАНРА СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПИСМЕНОСТИ

2.1. Иако Ђ. Трифуновић (1990²: 296) не обрађује посебно појам *ѡроскиниѡарион*, под одредницом *ѡуѡойиси* заправо дефинише *ѡроскиниѡарионе* као водиче за поклонике и путнике у Свету земљу, напомињући да ови водичи не улазе у област уметничке књижевности и да на грчком језику нису старији од VI века. Д. Дојчиновић (2015: 342), такође, истиче да водичи нису нарочита књижевна остварења и да су најчешће писани на народном језику, при чему се у њима даје попис Светих места, уз понеки коментар. Проскинитариони би се, према намени коју имају, могли сврстати у тзв. функционално путописање, будући да су у њима путописни сегменти секундарни у односу на сазнајно-дидактичку функцију (Дојчиновић 2015: 339).⁹

2.2. Поменути водичи (*хожденија*, *ѡаломници*, *ѡуѡиники*) посебно су били бројни и популарни у руској средини, као што је већ истакнуто (т. 1.3.). У руској литератури обрађа се нарочито пажња на зависност древноруске „паломническе“ литературе

⁹ Д. С. Лихачов (Лихачев 1963: 55), такође, доводи у везу установљење нових жанрова, као што су на пример *хожденија* у старој Русији, са практичним и пословним потребама. Слично одрицање уметничког карактера поменутом жанру налазимо и код В. В. Данилова (1962: 24). С друге стране, има и другачијих виђења, према којима паломници нису били предодређени да буду само практични водичи ходочасницима, већ су стварали „художественный образ Святой земли, становясь выражением личного, индивидуального переживания приобщения к святыне“ (Поселенова 2012: 262). Данас су нарочито актуелне расправе о проблематичном аксиолошком статусу путописа уопште (Костадиновић 2016б).

од грчких проскинитариона, из којих је преузет суви протокол излагања без личног печата (Данилов 1962: 22, 25). Такође, да би се добио ефекат уверљивости, у паломницима се прибегава мерном начину описивања: „В этом измерительном методе паломник видел обязательную задачу своего описания“ (Данилов 1962: 24).

2.3. Састављајући 1662. године свој водич у Јерусалиму, Гаврил Тадић га на крају назива *йоклоником*. Гаврилов Поклоник¹⁰ припада жанровски, такође, проскинитарионима, тј. водичима по Светим местима, док се у самом значењу речи *йоклоник* изражава тежња да се остави траг о сопственом поклоњењу светињама и жеља да састав корисно послужи свим будућим хаџијама.¹¹

2.4. Т. Јовановић (2007), који је превео и сакупио на једно место све списе у којима се помиње Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века, истиче да српски проскинитарион није до сада свеобухватније проучен, при чему предстоји издање сачуваних текстова, како би се утврдила „њихова распрострањеност, текстолошки увид, варијантност и веза са грчким изворима“ (Јовановић 2018: 165).

2.5. Ови списи нису подробније проучени ни са језичког становишта. Не правећи оштру жанровску границу међу проскинитарионима и путописима и сврставајући, заправо, све проучаване списе у путописе, И. Грицкат (1976: 298) даје прве језичко-стилске напомене о поменутој књижевној врсти код нас у периоду њеног нарочитог процвата, тј. у XVII и почетком XVIII века, наводећи низ заједничких одлика:

¹⁰ Отуда је сасвим уобичајено у овој књизи варирање назива Поклоњење Часнаго Гроба са краћим називом Поклоник, при чему се скраћеница ГТ односи на обе варијанте наслова рукописа.

¹¹ Уп. код Т. Јовановића (2005: 159) термин *йоклоничка йроза*, који употребљава за ову врсту списка.

„Српски путописи потпали су, исто као и руски, под међународни стандард и у изразу, а не само у садржају; јер је припадништво међународним или, како се тада чинило, општечовечанским, како мисаоним, тако и изражајним токовима, било не само цењено, него често и незаобилазно“.

Она истиче и да је суд В. В. Данилова о шаблонском карактеру грчких и руских путописа, који се тицао, пре свега, мерног начина описивања, сталног бројења растојања, мерења величине предмета и грађевина, одређивања броја предмета и сл., као и низа синтаксичко-стилских особина, применљив и на српске путописе.¹²

2.6. У новије време, међутим, откривање појединих рукописа побудило је већу пажњу лингвиста, што је допринело осветљавању низа стилских одлика водича по Светим местима као жанра српске средњовековне књижевности.¹³

С друге стране, почетак рада на пројекту Речник српског језика XII–XVIII века, под окриљем Матице српске у Новом Саду (од 2015. године), обновио је интересовање лингвиста за већ познате рукописе, као што је и спис Гаврила Тадића о његовом боравку на тлу Свете земље са почетка друге половине XVII века, који, иако спада у тзв. секундарне изворе за израду поменутог речника, због присуства доста елемената народног језика са подручја источнохерцеговачког дијалекта, представља значајан текст за познавање, између осталог, и лексике српских поклоника (уп. Цветковић Теофиловић 2021а).

¹² Одређене језичке особине у српским путописима упоређене су тако са стањем у грчким проскинитарионима, при чему су установљене бројне паралеле (Грицкат 1976: 302–322).

¹³ Тако је издање путописа Андреја Петковића из 2008. године у више својих радова анализирао Н. Јовић, што је резултирало и појавом монографије (2017). Уп. и две студије у вези са поменутиим путописом у књизи: Цветковић Теофиловић 2016: 15–27 и 29–43.

Стара српска православна црква
Св. Архангела Михаила и Гаврила у Сарајеву
(www.in4s.net/stara-srpska-crkva-na-bascarsiji-cuvar-pravoslavne-istorije/)

3. ГРЕШНИ ГАВРИЛ ТАДИЋ

3.1. Гаврил Тадић потиче из једне од најчувенијих породица из Сарајева у XVII веку – породице Хумковић.¹⁴ Хумковићи су пореклом из Херцеговине, а најстарији чланови ове породице били су Тадија и Радул, познате ћурчије. Гаврил (Гавро) је Тадијин потомак, који је са својим братом од стрица Вуковојем походио Јерусалим 1661. године, од када се помиње као хаџи Гавро.¹⁵ Како је породица Хумковић била веома богата, Гаврил Тадић је био у више наврата дародавац Старе цркве у Сарајеву.¹⁶

¹⁴ Већина података о овој породици и личности Гаврила Тадића преузета је из књиге В. Скорића (1928: 58–60), осим ако није другачије назначено.

¹⁵ О томе сведочи и запис који је објавио Љ. Стојановић 1902. године у *Сѣтарим срѣским зајисима и најѣисима*, књ. I, под бројем 1573, а који прилажемо у виду Илустрације бр. 1 на крају књиге, а овде га доносимо у преводу Т. Јовановића (2007: 129): „Године 7169 [=1661], месеца маја, 6. дана, дође Христу Вуковој и Гаврил и Сава, Јован и Секул из македонских предела, из земље Босне, из места Сарајева, отачаство наше Захумље, звано Херцеговина. Дођосмо поклонити се Часном и живоносном Гробу Господњем, прве године патријарховања пресветог и преблаженог и преосвештеног господина нашег и владике, оца нашег и патријарха светог града Јерусалима кир Нектарија.“

¹⁶ Стара црква у Сарајеву била је зборно место православних хришћана овога краја још од свога оснивања (Дојчиновић 2015: 343). Б. Летић (1991: 34) истиче и да је занатлијско-трговачки слој био окупљен око црквене општине у Сарајеву, која је, предвођена домаћим свештенством, представљала „центар политичког, верског и просветног рада“. Стари обичај да имућнији људи потпомажу рад цркве није заборављен ни за време турског периода, те В. Скорић (1928: 113) наводи да је од 1661. године у цркви постојао *цвијеџ* (полилеј) од *меги* (бронзе), поклон Хумковића и породице хаџи Саве кујунџије, док су 1668. године хаџи Гавро и хаџи Вуковој даровали Старој цркви у Сарајеву два камена свећњака. Хаџи Гавро је 1680. године поклонио цркви и икону Сведржитеља, а породица Хумковић помиње се као дародавац и једног неугасивог кандила пред иконом Св. Стефана (Скорић 1928: 113, 116).

3.2. За оно време Гаврил Тадић је био веома образован, добро је владао српкословенским језиком и писмом. Повераване су му дужности око прављења и продавања црквених свећа, чувања кутије Пећке патријаршије, а био је и црквени кмет. Пуно је за ондашње време и путовао. Осим у Јерусалиму, боравио је у Млецима, Угарској и Дубровнику. Десетак година пре смрти, тачније 1711. године, замонашио се под именом Георгије монах. Умро је 1725. године у дубокој старости, обављајући разне црквене дужности пуне 54 године. Како је према В. Скарићу (1928: 59) живео преко 80 година, Света места је походио, највероватније, као двадесетдвогодишњак.¹⁷

3.3. Будући вешт у писању, исписао је, изгледа, један Молитвеник 1713. године који се налазио у Народној Библиотеци у Београду, а носио је број 172 (Харисијадис 1986: 114). Познато је, такође, да је Гаврил Тадић водио црквене тефтере. Уз један тефтер Старе цркве у Сарајеву стоји податак на посебно откуцаном, накнадно (у наше време) додатом белом папиру, да се ради о Тефтеру хаџи Гавре. Име хаџи Гавре спомиње се, заправо, у једном запису из 1728. године у поменутом Тефтеру, који сведочи о препису података из неког старијег тефтера који је водио лично хаџи Гавро, добивши име Георгије када се замонашио (в. т. 3.2.): „исписемено нб'елого тефтера шое писао блаже^ено-почивши хаџи георгие тадић“ (ТХГ 103/1-3). Подаци који се преписују односе се на белешке о црквеним дужницима које је хаџи Гавро, по свему судећи, брижљиво евидентирао.¹⁸ И. Бјелаковић, бавећи се језиком поменутог Тефтера, наводи

¹⁷ Уп. податак Б. Летића (1991: 48) о томе да се Гаврил Тадић родио око 1640. године.

¹⁸ В. Мошин и С. М. Траљић (Мошин-Траљић 1959: 78) овај споменик, који се чува у Архиву Српске православне цркве у Сарајеву, описију као тефтер са инвентарним бројем 34, у коме су белешке често испретуране, тј. не иду хронолошким редом, од 1682. до 1748. године. Увидом у још неке споменике који су сачувани у Старој цркви у Сарајеву може се закључити да је стално преписивање података био начин да се смањи могућност да се важни подаци загубе, те се на више места могу наћи исти текстови исписани различитом руком.

да је Тефтер у новијем попису рукописа Цркве назван по хаџи Гаври, али да је реч, у ствари, о прилагођеном препису података из оригиналног тефтера, који је водио хаџи Гавро (БЈЕЛАКОВИЋ 2021). Ово тврђење поткрепљује и поређењем дуктуса у Тефтеру са дуктусом у овде анализираном Поклонику, који је Гаврил Тадић несумњиво написао, при чему су јасно уочљиве разлике.

3.4. Будући да је према ондашњем схватању Гаврил Тадић био веома образован, највероватније је подучавао и свога сина Гавру хаџи Гаврића, који је био учитељ у Сарајеву од 1729. године. Породица је временом, међутим, јако осиромашила, те је Гавро Гаврић примао милостињу од црквене општине сваког Ускрса и Божића, а потом су ту помоћ уживали и његови потомци неколико година, пре него што им се изгубио сваки траг.

Божји гроб у Поклоњенију Часнаго Гроба Гаврила Тадића,
1662. година (страна 58)

4. ПОКЛОЊЕНИЈЕ ЧАСНАГО ГРОБА ГАВРИЛА ТАДИЋА И СРОДНИ СПИСИ

4.1. Међу до сада откривеним рукописима старе српске књижевности који се могу подвести под жанр српске путописне прозе, Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића представља једини опширнији спис са подручја Босне и Херцеговине. О самом путу у Јерусалим 1661. године осим Поклоника сведочи и већ поменути запис (в. т. 3.1.), који је познат у издању Љ. Стојановића, а где се наводи да је Гавро у походе Светим местима пошао са још четворицом сапутника, како се обично одлазило на тај далеки пут, у друштву рођака и пријатеља.

Већ 1662. године Поклоник је био написан, о чему говори текст аутора на крају:

саписа^х саји поклонни^к · ча^стно^{м8} гро^{б8} г^дню валето ^{зр}о^в·
ао^трж^ластва х^сва ^{ах}џ^в· м^сца г^н ·к· в^стемь гра^де ^{јер}с^лме
гр^бшнїи гаврїи^л [·:·Ѡадић·:] (ГТ 37Ѡ/12-17).¹⁹

4.2. Сам рукопис Поклоника данас се чува у Националној библиотеци Израела у Јерусалиму под сигнатуром Ms. Var. 186.

¹⁹ Текст Поклоника у целисти је рашчитала студенткиња Филозофског факултета у Нишу Бојана Стаменковић, а под стручним надзором аутора ових редова, према принципима за унос грађе установљеним за потребе пројекта Речник српског језика XII–XVIII века, који се реализује под окриљем Матице српске у Новом Саду од 2015. године. Отуда ће сви наведени примери у овој књизи бити дати у складу са, понегде, поједностављеним и прилагођеним упутствима за приређивање грађе у оквиру поменутог Пројекта, нарочито имајући у виду да су упутства подложна изменама. У том циљу коришћен је и посебан фонт, чија је употреба ограничена искључиво на рад у оквиру Пројекта. Иза скраћенице ГТ која означава текст Поклоника Гаврила Тадића, долази најпре број стране, а затим и број реда/редова. Оригинални текст наведеног записа дат је на Илустрацији бр. 2 на крају књиге.

Снимци рукописа доступни су делимично на линку Библиотеке (укупно 26 снимака): [https://beta.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH000043407/NLI#\\$FL10350866](https://beta.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH000043407/NLI#$FL10350866). Захваљујући разумевању особља Националне библиотеке Израела у Јерусалиму, за потребе научног описа овога дела прибављени су сви постојећи снимци оригинала, при чему се осим текста Поклоника у рукопису, који је заведен под ознаком Ms. Var. 186, налази и додатак, о коме ће касније бити више речи. У том случају, када се у обзир узима и текст Поклоника и поменути додатак, биће речи о јерусалимском рукопису.

4.3. Овај значајан споменик српске поклоничке прозе познат је светској научној јавности од педесетих година прошлога века.²⁰ Српској научној јавности текст је, међутим, постао доступнији преко издања М. Харисијадис (1986), односно путем превода Т. Јовановића у два наврата (ЈОВАНОВИЋ 2000: 201–214; ЈОВАНОВИЋ 2007: 130–143).

Захваљујући М. Харисијадис, М. Павић (1970: 306, 504) поседовао је фотокопију рукописа, те га описује као водич кроз град Јерусалим и његову околину, настао с намером да корисно послужи другим хаџијама, истичући да делује као да је путопис састављен у самом месту и да га је саставио неко ко је ту дуже боравио.

Значајну студију овом путопису, која је већ више пута цитирана, посветио је и Д. Дојчиновић (2015).²¹

4.4. Цео јерусалимски рукопис рестауриран је 1989. године, те је повезан новим повезом у шареном картону, тако да према

²⁰ Прве податке о овом рукопису дао је Ј. А. Клауснер у чланцима на хебрејском (из 1955. године) и на француском језику, од којих је овај последњи нама био доступан (KLAUSNER 1956).

²¹ Темом проскинитариона бавила се у оквиру свог магистарског рада (*Водич по Свештој земљи Гаврила Тагића и друџи сродни сјиси у српској шрадицији*) и Ања Јефтић, која је текст према сведочењу Д. Дојчиновића (2015: 345), рашчитала уз помоћ свог ментора проф. др Т. Јовановића, али је тај рашчитани текст Поклоника нама остао недоступан.

садашњим корицама највише подсећа на укоричену свеску малога формата. Написан је на италијанском папиру; водени знак је у виду невелике круне, украшене на врху шестокраком звездом и лежећим на њој полумесецом, који указује на 1610. годину (КАЗОВСКАЈА 2001: 756).²²

У целини гледано, јерусалимски рукопис састоји се из два дела, сачувано је укупно 34 листа,²³ од чега тексту исписаном после Поклоника припадају три листа. Листови су у горњем десном углу накнадно обележени арапским цифрама од 1 до 34, док сам јерусалимски рукопис садржи нумерацију ћиричним словима од А до М (1–40). Самом Поклонику, дакле, припадају листови од 1 до 37, док од 38. до 40. листа следе три, односно два текста, будући да М. Харисијадис (1986: 114) трећи текст, тзв. Метафоричну загонетку, не издваја посебно.²⁴ То су текстови: О царствијах ва кратце и Повест нека избрана. Како је цео јерусалимски рукопис првобитно имао 40 нумерисаних листова, јасно је да му недостаје шест. Недостају листови из првог дела рукописа, тј. управо из Поклоника Гаврила Тадића, и то су листови: 7, 17, 18, 19, 20 и 22.²⁵

На страни 38а, при дну, налази се и запис из 1709. године, који је нечитак, али се може распознати да га је оставио јеромонах Сава „менши во иноце“, који је прочитао, како каже, ову књигу, у ћелији јеромонаха Нектарија (Илустрација бр. 3).

²² Сличан опис воденог знака дат је приликом анализе водених знакова у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643. године (Гроздановић-Пајић 1992: 55–62). Нажалост, увид у сам рукопис Гаврила Тадића није био могућ, а И. Казовскаја (2001: 756) не помиње постојање контрамарке, што би омогућило успостављање сигурније везе Гаврила Тадића са Пљеваљским скрипторијумом.

²³ Није јасно зашто М. Харисијадис наводи 36 сачуваних листова. Погрешно су наведени и подаци о формату рукописа, које преузима и Д. Дојчиновић. В. Харисијадис 1986: 114; Дојчиновић 2015: 346.

²⁴ И. Казовскаја (2001: 757) издваја као трећи текст тзв. Метафоричну загонетку, којој посвећује нарочиту пажњу. За издвајање овога текста из целине која носи назив Повест нека избрана, нема, иначе, никаквих основа.

²⁵ М. Харисијадис (1986: 114) погрешно наводи пет изгубљених листова, а тај податак преузима, као и горенаведене нетачне податке и Д. Дојчиновић (2015: 346). Уп. КLAUSNER 1956: 105; КАЗОВСКАЈА 2001: 756.

На страни 40б налази се још један запис, који гласи: „Да се зна каде куга око Београда ва лето 7208 (1700)“ (Илустрација бр. 4).²⁶

4.5. За историчаре уметности, као и за историју српске књижевности, Поклоник Гаврила Тадића веома је значајан и због чињенице да је заједно са Поклоњенијем Гробу Господњу Андреја Петковића из 1734. године (АП) и изгубљеним путописима Силвестра Поповића (СП), као и рукописом непознатог аутора из XVII века (БР), био илустрован минијатурама у боји (црвена, црна, тамноплава и жута), којих има укупно 34. Као историчар уметности М. Харисијадис (1986: 115–116) посебно је обратила пажњу на поменуте минијатуре и дала њихов списак. Од илуминација рукопис садржи и низ иницијала у црвеној боји који су украшени стилизованим гранама (Харисијадис 1986: 117).²⁷

4.6. Како је сасвим извесно да је текст Поклоника испи-сан истом руком, претпоставља се и да је остале делове јерусалимског рукописа писала, такође, рука Гаврила Тадића. Од 38. до 40. листа налазе се поменута два текста (в. т. 4.4.), за које је Ј. А. Клауснер (1956: 105) тврдио да представљају својеврсни додатак који је исписао неко други, немарно, само црним мастилом, без илустрација, како не би остали празни листови на крају рукописа. И. Казовскаја (2001: 756) изражава сумњу у ове Клауснерове наводе, будући да је „текст всей рукописи написан почерком с одними и теми же характерными особенностями“. То је у основи тачно, те је утврђивање писарске руке у овом последњем делу јерусалимског рукописа било отежано.

²⁶ М. Харисијадис (1986: 132) рашчитава текст на следећи начин: „Да се зна конац каде куга отиде [от] Београда ва лето 7208/1700.“ Реч *конац*, коју она припаја запису заправо се односи на крај основног текста а не на запис. Историјски извори потврђују ове наводе о куги у Београду у назначено време.

²⁷ Дата су два од многобројних иницијала. В. Илустрације бр. 5. и 6.

Пажљивим прегледом текста Поклоника, као и остатка јерусалимског рукописа, уз уважавање сугестија проф. др Н. Јовић, једног од рецензена ове књиге, којој овом приликом захваљујемо, износимо мишљење да текстове од стране 38а до стране 40б није исписала рука Гаврила Тадића, на шта указују, поред велике сличности, неке разлике. Те разлике тичу се најпре самог дуктуса, затим и броја редова по страни. Тај број се креће у просеку 16–17 редова у тексту Поклоника, док се повећава на око 20 на странама 38а–40б, што указује на збијенији рукопис у последњем делу јерусалимског рукописа у односу на први део којим је исписан Поклоник. Бројне разлике утврђене су и у погледу исписивања појединих графема, као на пример: *з, ж, деблої јера* и сл. (в. Илустрацију бр. 7).²⁸ Осим тога, последњи део јерусалимског рукописа исписан је и тамнијим мастилом, што не мора бити тако уверљив доказ, какав је, међутим, сама садржина исписаних текстова на странама 38а до 40б, писаних, очигледно, за потребе манастирске бротије.²⁹

Имајући у виду и два записа (на странама 38а и 40б), може се говорити, дакле, о укупно четири писарске руке у целокупном јерусалимском рукопису који се чува у Националној библиотеци Израела у Јерусалиму, под ознаком Ms. Var. 186.

4.7. На првом месту Ј. А. Клауснер (1956: 106–108), а потом М. Харисијадис (1986: 114–115), И. Казовскаја (2001: 757) и Д. Дојчиновић (2015: 346–349) позабавили су се сличношћу, готово истоветношћу, Поклоника Гаврила Тадића са већ споменутих путописом непознатог аутора из XVII века који је 1886. године издао Љ. Стојановић (БР), као и евентуалним предлошком који је послужио за настанак оба списа.

²⁸ Горње тврдње о другом писару који је исписао последње стране јерусалимског рукописа потврдиће и језичка анализа, о чему ће касније бити речи.

²⁹ И. Казовскаја (2001: 757), иако наводи да су текстови исписани на странама 38а до 40б карактеристични за рукописе који се састављају у манастирима, сматра ипак да их је написао грешни Гаврил Тадић, као и текст целог Поклоника.

Ј. А. Клауснер (1956: 106) истиче да је Љ. Стојановић већ издао, тако рећи, исто дело само према другом рукопису, али да му недостаје више од четвртине текста.³⁰

На велику подударност Поклоника Гаврила Тадића са тзв. Београдским рукописом непознатог аутора указује и поступак Т. Јовановића, који је у својој хрестоматији из 2007. године, посвећеној управо описима путовања у Свету земљу у српској књижевности од XIII до краја XVIII века, очуванији текст Гаврила Тадића искористио за допуну текста Београдског рукописа непознатог аутора коме је недостајала чак четвртина текста (уп. Јовановић 2007: 24).

4.7.1. Као могући предложак за настанак Поклоника Гаврила Тадића, као и Београдског рукописа, могао је послужити грчки проскинитариион који се чува у библиотеци Виктора Емануела у Риму, а који је објавио П. В. Безобразов, заједно са руским преводом (KLAUSNER 1956: 107–108).³¹ М. Харисијадис (1986: 115) оправдано истиче сличност минијатура у Поклонику

³⁰ У том смислу занимљиво је запажање Ј. А. Клауснера да су разлике између Поклоника Гаврила Тадића и Београдског рукописа заправо последица грешака у рукопису који је Љ. Стојановићу послужио за издање (што је делимично тачно). Тако Поклоник Гаврила Тадића може да послужи за исправку и допуну Београдског рукописа, док се, с друге стране, уз помоћ Београдског рукописа надомешћују у Поклонику Гаврила Тадића они делови који му недостају, на пример лист бр. 7 (KLAUSNER 1956: 106, 107).

³¹ А. Клауснер, заправо, пореди рукопис Гаврила Тадића и Београдски рукопис са грчким предлошком, при чему указује да се може рећи да је Поклоник Гаврила Тадића готово дослован превод грчког оригинала, иако је сличност међу грчким проскинитариионима, који су настајали почевши од VII века, иначе, изузетно велика. Уочена је сличност и између минијатура, при чему су оне у Поклонику Гаврила Тадића тако модификоване да се у њима изоставља увек џамија у близини неког хришћанског места или се наместо ње представља неко немуслиманско здање (KLAUSNER 1956: 108). Не можемо се отети устиску о томе да Гаврил Тадић на овом месту води својеврсни „агон“. Наиме, Б. Летић (1991: 24), пишући о српској и хрватској књижевој традицији у турском периоду, истиче да се и поред прожимања култура може уочити да се у разним писаним облицима води идеолошки верски „агон“, у коме су припадници истога народа бранили интересе своје вере, тако да се може претпоставити присуство богатије полемичке литературе, у којој је оспоравана друга а истицана своја „права вера“.

Гаврила Тадића са онима у проскинитариону који се чува у манастиру Грегориу (Cod. 139). О сличности минијатура у Поклоннику Гаврила Тадића са минијатурама сачуваним у путопису из Румуније (АП), такође би се могло говорити, али то излази из оквира компетенција аутора, као и оквира теме ове књиге.

4.7.2. На почетку овог истраживања позабавићемо се већ истакнутом сличношћу рукописа Поклонника Гаврила Тадића са текстом Београдског рукописа који је познат јавности само према издању.³²

Љ. Стојановић, нажалост, оставља велики број недоумица у вези са текстом који приређује за објављивање у *Православном ѿалесѿинском зборнику*, часопису у коме су објављени многи водичи по Светим местима, али је са јужнословенског подручја забележен њихов мали број, како сам истиче у предговору (Стојановичъ 1886: I). Рукопис који је пронашао као додате листове Српском зборнику с краја XVII и с почетка XVIII века, Љ. Стојановић именује као *Сербское описаніе свяѿыхъ мѣсѿѿ ѿ первой ѿоловины XVII вѣка*. По унутрашњој садржини, наводи Љ. Стојановић (1886: III), опис се односи на XVI век, и то пре на прву него на другу половину XVI века, чему не противречи ни језик овог споменика српске паломничке писмености. Остаје нејасно зашто у наслову Љ. Стојановић ипак наводи да се ради о рукопису прве половине XVII века. На крају Београдског рукописа постоје и два записа другом руком. Црвеним мастилом исписано је: „саврши се како наидосно Гс + Хс“, а црним мастилом записао је архимандрит пећке цркве Јосиф 1724. године да жали што није видео места по којима је ходао и страдао Исус Христ, те засигурно он није писар текста поклоника који издаје Љ. Стојановић (уп. Стојановичъ 1886: II). Љ. Стојановић (1886: II–III) на овом месту износи и веома значајно запажање о писару

³² Копија Стојановићевог издања тзв. Београдског рукописа дошла је до мене захваљујући посредништву др Ане Ранђеловић, научног сарадника на Институту за српски језик САНУ, којој овом приликом захваљујем, као и љубазном особљу Библиотеке *Одељења за исѿорију* Филозофског факултета у Београду.

поклоника који је, како он истиче, очевидац,³³ бар када је реч о Јерусалиму и његовој околини, док када је реч о Гази и донекле Галилеји, аутор се служи препричавањем по чувењу или местима позајмљеним из старијих рукописа.

4.7.3. И. Казовскаја (2001: 757), схватајући погрешно годину 1724. уз коментарисани запис на крају Београдског рукописа као годину датирања самог текста, закључује да је Поклоник Гаврила Тадића који се чува у Јерусалиму старији и потпунији од рукописа који издаје Љ. Стојановић. На питање који је од два рукописа старији и да ли су настали независно на основу заједничког словенског предлошка није једноставно одговорити без опсежније текстолошке анализе. Поједина места у Поклонику Гаврила Тадића откривају да Гаврил Тадић, највероватније, преписује текст Поклоника са постојећег предлошка, будући да изоставља омашком поједине реченице које потом исписује са стране, а на месту где су изостављене као ознаку ставља крстић црвеном бојом (в. Илустрацију бр. 8). На тим местима, обично, текст Поклоника Гаврила Тадића и Београдског рукописа незнатно се разликују, што сведочи о тренутном замору при писању (преписивању).

4.7.3.1. Интересантно је запажање Ј. А. Клауснера (1956: 106) о томе да текст Поклоника Гаврила Тадића на неки начин доноси извесне исправке у односу на текст Београдског рукописа, као у следећим случајевима:

иналево цркве · ѿѣтъ прѣсто^л цѣриградскаго³⁴ патрїархе · иандиѡхи^скаго (ГТ 85/5-6);

³³ Овај утисак, међутим, који се стиче при читању поклоничке прозе не мора бити тачан, наметнут је начином самог излагања које је уверљиво и постиже се бројним језичким средствима, а део је дуге традиције исписивања ове врсте прозе од најстаријих времена.

³⁴ Вертикална црта има функцију означавања краја реда када једна реч започиње у једном а завршава се у следећем реду.

На лево црквѣ есть прѣстол цариградского патриарха и антихоиского (?) (БР 5);

или:

исабистсе слово прѡрѡча^ское · двѡда прѡрѡка · раз^делише ризи мое себе (ГТ 10а/16–17);

и сабисть сѣ слово пророчаское два пророка разделише ризи мое себе (БР 6–7).

Ово би могло навести на погрешан заључак да би текст Поклоника Гаврила Тадића могао представљати можда млађи препис текста Београдског рукописа.

4.7.3.2. Грешке се, међутим, јављају и у тексту Поклоника Гаврила Тадића, као на пример у следећим ситуацијама, када Београдски рукопис помаже у расветљавању појединих нејасних места:

ваплашаницѡ честѡ (!) (ГТ 3ѡ/16);³⁵

ва плаштаницоу чистоу (БР 1);

или:

инаниде^м (!) долѡ скаљна · л · (ГТ 10ѡ/3);

и ванидеш долоу скалоуна 30 (БР 7).

4.7.3.3. На једном месту запажено је да Гаврил Тадић чак изоставља омашком неколико редова на крају једне и с почетка следеће стране Поклоника који, међутим, постоје у Београдском рукопису:

³⁵ Писарске грешке означавају се у Поклонику Гаврила Тадића узвичником у загради иза речи.

и пошад^д налево їе^ѿть земля · тир^ѿка исидон^ѿка · довлее доходїю
х^ѿ · плтїю (ГТ 35а/17–19)

како глеть стоїе їев^ѿлїе · вавреме оно приде їс вастрани тир^ѿкие
исидон^ѿкие · иповасе^ѿ тои (ГТ 35б/1–3);

И пошадъ на лево їестъ земля Тирска и Сидонска. Довле е до-
ходїю Христос плтїю своею частною, пришадши спасти грешни-
ки (и) избавити отъ оузь адови, како глаголет светое еγγελїе:
ва време оно приде Ісоус ва страни тирскїе и сидонскїе, и по
всеи тої (БР 19).

Ово је, свакако, уверљив доказ који говори у прилог раз-
јашњењу међусобног односа ова два текста: текст Београдског
рукописа не може бити млађи препис Поклоника Гаврила Тадића,
као што се ни Гаврил Тадић при исписивању текста Поклоника,
највероватније, није ослањао на текст Београдског рукописа, бу-
дући да Београдски рукопис показује извесне језичке особине које
се везују за касније доба, а о којима ће у наставку бити више речи.

4.7.3.4. На то да Београдски рукопис представља, у сва-
ком случају, млађу варијанту водича по Светим местима, указују
одређене језичке особине, које, из непознатих разлога, Љ. Сто-
јановић не опажа.

На крају предговора, напомињући које интервенције је
унео у приређено издање Београдског рукописа, Љ. Стојановић
(1886: III) наводи и да је графему љ заменио графемом я, што
је особина коју срећемо у Стихологији Кипријана Рачанина (из-
међу 1706. и 1711), где је два пута написано љ на етимолошком
месту, под утицајем руског предлошка (ГРБИЋ 1996а: 61), као и
у Хроникама грофа Ђорђа Бранковића, насталим између 1703.
и 1711. године, за које се наводи да су писане „касим црквено-
словенским [...] писмом“ (КРЕЧМЕР 2008а: 12).³⁶

³⁶ П. Ђорђић, говорећи о писмености у првој половини XVIII века истиче да је утицај руске графије на српски брзопис видљив још у Орфелиновој

У тексту Београдског рукописа уочава се руски континуант назала предњег реда, који се обележава графемама *я* и *а*:

Црков свята свети ниня ест (БР 10);

часть отъ частнога крста (БР 17).

Осим тога, региструју се спорадично и друге фонетске особине у духу руске редакције старословенског језика, које у Поклонику Гаврила Тадића нису присутне,³⁷ као на пример рефлекс *ер, ре* наместо српског вокалног *р* или рефлекс полугласника задњег реда у духу руске редакције:

на северь естъ церков хабешка (БР 2), Сказание о церкви светаго Јоана предтечи (БР 8); креститель господань Іовань (БР 17); прѣма востоку (БР 15), на восток (БР 18).

Процес губљења сугласника *х*, који се вршио у српском језику од краја XVI па све до средине XVIII века (Белић 1976⁴: 106), у већој мери заступљен је у језику Београдског рукописа, док се у Поклонику не уочавају слични примери.

ерменскы кандиль 250 (БР 2), отъ оузь адови (БР 19); из четвртіе врата (БР 6); И оу тіе плани(на) (БР 18); где доходе хаціе у корабліе (БР 18) итд.

Калиграфији. Из руске ћирилице ушло је и код нас слово *я*, у којој се оно јавља у XVI веку, а постало је од уставнога облика *а*. Тога слова „није било ни у уставу ни у брзопису док се писало на српскословенском језику“ (Ђорђевић 1987²: 195). Даље, коментаришући улазак Срба у нови период који је отпочео двадесетих година XVIII века, П. Ђорђевић (1987²: 217) истиче да су наши писмени људи без тешкоћа могли научити као дублет за слово *а* тада непознато слово *а* (мало јус), „које је у српској писмености излазило из употребе већ у XII веку“.

³⁷ С друге стране, у путопису Андреја Петковића налазимо понеку фонетску особину у духу руске редакције старословенског језика (уп. Јовић 2017: 58).

4.7.3.5. Стицајем срећних околности, Поклоник Гаврила Тадића и Београдски рукопис, иако оштећени, допуњују се тако да се комплетан текст Поклоника Гаврила Тадића може реконструисати.

4.7.3.6. Гаврил Тадић је, исписавши основни текст Поклоника, накнадно могао дописати текст Сказаније како ваздвизајет се Часноје древо крста ва светем граде Јерусалиме на празник јего месеца септембра 14, под утиском догађаја коме је лично присуствовао, после чега је оставио податак о себи као грешном Гаврилу Тадићу. Текст Београдског рукописа настао је као млађи препис са, вероватно, истог предлошка, када је повезан у зборник с краја XVII и с почетка XVIII века, у коме га је пронашао Љ. Стојановић. Последњи текст Сказаније како ваздвизајет се Часноје древо крста ва светем граде Јерусалиме на празник јего месеца септембра 14, који је написао лично Гаврил Тадић, и који, засигурно, не припада самом тексту предлошка, својеврстан је додатак Поклонику, о чему сведочи и текст Београдског рукописа који поменути додатак нема.

4.7.3.7. Постојање заједничког предлошка за оба рукописа и Поклоника и Београдског рукописа (то је могао бити и текст исписан на словенском, а не на грчком језику), међутим, не умањује значај личног печата оба аутора.³⁸ Општи утисак је, а он треба да буде поткрепљен и дубљом језичком анализом и поређењем две постојеће варијанте текста Поклоника, да је преписивач текста Београдског рукописа био мање акрибичан, учен и пажљив од Гаврила Тадића, односно да је више грешио. Оба текста подједнако носе, међутим, одређене језичке особине које сведоче о личном уделу сваког од аутора у исписивању овог путописног текста, који се нарочито види по уједначености језика у целом Поклонику, укључујући и придружени текст

³⁸ Појам ауторства у оно време, међутим, не треба поистовећивати са данашњим схватањем ауторства нити му придавати такав значај.

Сказаније како ваздвизајет се Часноје древо крста ва светем граде Јерусалиме на празник јего месеца септембра 14. Специфичне дијалекатске црте у тексту Поклоника Гаврила Тадића, о којима ће касније бити речи, присутне су у оба текста, указујући, пре свега, на провенијенцију аутора предлошка са подручја штокавског наречја ијекавског изговора, што је, свакако, било блиско Гаврилу Тадићу, с обзиром на његово порекло, док се, с друге стране, то не би могло тврдити и за особу која је исписала Београдски рукопис.

Анализи рукописа Поклоника приступили смо у овој књизи имајући у виду поменуто схватање појма ауторства блиско средњем веку и узимајући у обзир постојање дуге традиције поклоничке прозе код нас, али и шире у словенском свету. Текст Поклоника исписао је и потписао својом вештом руком Гаврил Тадић, дајући му лични печат, без обзира на то што је следио постојећу књижевну традицију. Постојање врло блиске варијанте истога текста какав је Београдски рукопис у овом случају, када влада оскудица текстова ове врсте у поменутом добу, може бити само предност.

Захваљујући различитој очуваности, оба рукописа (варијанте) морају се посматрати као целина, што ће омогућити и комплетну реконструкцију целог текста Поклоника, а што је изузетно срећна околност када се има у виду да је споменичке грађе уопште са наших простора у XVII веку сачувано јако мало,³⁹ посебно када је реч о текстовима српске поклоничке прозе.

³⁹ А. Кречмер (2008б: 543) истиче да је период средњег века доста добро проучен, док се о потоњим периодима зна јако мало. Разлог лежи и у чињеници да је из XVII и прве половине XVIII века сачувано сразмерно мало текстовне грађе.

Црков светаја светих у Поклоњенију Часнаго Гроба
Гаврила Тадића, 1662. година (страна 16а)

5. САДРЖАЈ ПОКЛОЊЕНИЈА ЧАСНАГО ГРОБА ГАВРИЛА ТАДИЋА СА КРАТКИМ ОСВРТОМ НА ДОСАДАШЊА КЊИЖЕВНО-ЈЕЗИЧКА ИСТРАЖИВАЊА

5.1. Црвеном бојом (киноваром) у Поклоњенију Часнаго Гроба, осим наслова, јасно је издвојено поднасловима више мањих целина, те је садржину Поклоника на тај начин лакше пратити. Ове целине издвојене су и у издању текста савременом ћирилицом М. Харисијадис (1986: 117–129), што је једино издање овога рукописа до сада.⁴⁰ После уводног дела могуће је издвојити следеће мање целине, чији наслови указују на садржину истих: Сказаније о светем граде Јерусалиме, Сказаније за санитије, Сказаније за велико труло, Сказаније за Свети дух, Сказаније за црков пресвете Богородице, Сказаније за Светују Голготу, Сказаније о цркви Светаго Јоана Предитече, Сказаније о чудеси Светаго Духа, Сказаније за свети град Витлејем,⁴¹ Сказаније за светују пештеру, Сказаније от пустињских манастиреј, Сказаније за лавру Светаго и преподобнаго оца нашего Сави Освештанаго, Сказаније како ваздвизајет се Часноје древо крста ва светем граде Јерусалиме на празник јего месеца септембра 14.⁴²

⁴⁰ Неколико снимака у виду илустрација налази се у књигама: Павић 1970: 313; Јовановић 2007: корице, 40, 77, 104, 115, 124, 129, 143, 154, 169, 212, 242, 247; Дојчиновић 2015: 345, 346, 347, 349. Текст Поклоника је осавременио Т. Јовановић, најпре 2000. (201–214), а потом и 2007. године (130–143).

⁴¹ Идентичан наслов понавља се узастопно још једном.

⁴² Последњи текст је, највероватније, оригинални састав Гаврила Тадића (в. т. 4.7.3.6.), будући да је самом празнику имао прилику да присуствује (уп. Клауснер 1956: 107). Иначе, на овај текст скреће пажњу и М. Павић (1970: 319–320), наводећи да ту почиње казивање у првом лицу и описивање ствари као да су лично непосредно доживљене. Чињеница да се ради о оригиналном

5.2. Први књижевно-стилски осврт на Поклоник Гаврила Тадића дао је М. Павић (1970: 312–322). М. Павићу је овај спис послужио као илустрација појава као што су: *меџафизички њеј-заж*, тј. *меџафизичко њуџовање*, затим *барокизација* или склоност путописаца да описују церемонијале и спектакле, односно *секуларизација*, која је путописе учинила средствима за популаризацију црквене догматике, блиске апокрифима.

Б. Летић (1991: 48), имајући у виду значај ондашње лектире међу грађанском читалачком публиком за неговање култа путовања у Света места и за приклањање монашком начину живота, наводи да је почетком XVII века била честа појава одлазака виђенијих људи, свештенства и грађана из ондашњих простора Босне и Херцеговине у Јерусалим и друга Света места. Из тих разлога настао је у писаном стваралаштву босанскохерцеговачких Срба и први путопис, „прави световни спис, назван *Поклоник*“.

Д. Дојчиновић, с друге стране, истиче да је у Поклонику приметна средњовековна концепција васионе у којој је Јерусалим средиште земље. Према казивању самог Гаврила Тадића у средини велике цркве је мермер шупаљ, то је пупак света и његов центар. Даље, Д. Дојчиновић (2015: 351) додаје да у спису нема посебно развијене нарације, те да су нарочито чести заменички прилози за место јер су погодни за набрајање, закључујући да је проскинитариион Гаврила Тадића далеко „значајнији за историју српске културе неголи књижевности“.

5.3. Када је реч о језичким освртима, такође, прве оцене језика Поклоника Гаврила Тадића налазимо код М. Павића, који га сврстава у путописе на народном језику. У путопису Гаврила Тадића, истиче М. Павић (1970: 317), „одјекује народно песништво“.⁴³

саставу веома је значајна, будући да се захваљујући томе Гаврил Тадић сврстава у ред малобројних оригиналних писаца тога доба са босанско-херцеговачког терена, уз песнике XVII века, као што су Теодор Љубавић и монахиња Јефимија (Летић 1991: 67–73).

⁴³ Уп. и потоње Павићеве (1991: 88) тврдње о веома лепом народном језику путописа Гаврила Тадића.

Ђ. Трифуновић (1990²: 297), нешто касније, наводи да је Поклоник писан са доста елемената народног језика.

М. Харисијадис (1986: 114) и Д. Дојчиновић (2015: 350) сагласни су, међутим, у оцени да је Поклоник написан српско-словенским језиком са елементима народног говора, док И. Казовскаја (2001: 756, 757–758) наводи да је језик рукописа српски, са типичним ортографским особинама јужнословенских рукописа, мислећи притом на употребу танкога *јера*, лигатуре за самогласник *у*, употребу *ѡеѡе*, као и на нека слова брзописне ћирилице, на пример, на положено *ѡ*, на угласто *g*, затим на разноврсне лигатуре итд.

Б. Летић (1991: 48) се у оцени језика Поклоника ослања на горепоменути став М. Павића, при чему истиче да је спис писан „народним а не ученим језиком“, што је било у складу са његовим практичним циљем: да поклоницима послужи као водич, пружајући им корисна обавештења о локалитетима које треба видети и коначиштима у којима поклоници могу одсести.⁴⁴

Треба, свакако, имати у виду и да Н. И. Толстој (2004: 152–153) ходочашћа жанровски смешта у десету рубрику од укупно четрнаест у схеми жанровског система (пирамиди) старе српске књижевности. Ове текстове карактеришу прилично изражајне националне црте, које су, уосталом, особина и других текстова световних рубрика (Толстој 2004: 154).

Како оцене језика Поклоника које су до сада изнете претежно потичу од стране историчара српске књижевности, при чему су у извесној мери опречне, тек детаљна језичка анализа рукописа може дати коначан одговор на ово значајно питање.

⁴⁴ Овде се, међутим, губи из вида да сам спис као проскинитарин или водич по Светим местима не садржи попис коначишта до одредишта и натраг.

Сказаніє ѿпустниїскѣ монашрѣ.

и глгоу
Про ѿсто
 сифазіа,
 премудрѣпоис
 вѣстийскі
 по шѣ мн. **С.**
 ієрѣмъ мѣстѣти

стѣо и прѣдѣоуаго, ѿца нашего
 фѣѡдосіа ѿ шѣ фѣтѣліа, нѣтъ
 сѣи мѣстѣти, ѿ стѣо глгоу,
 ієрѣмъ мн. **Н.** ❖ — ❖ ❖ — ❖ ❖ — ❖

† Сказаніє замѣру стѣо,
 и прѣдѣоуаго ѿца нашего,
 сѣи ѿсѣеннаго ❖ — ❖ ❖ — ❖

Део рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића,
1662. година (страна 308)

10. ИЗРАЗИ ЗА МЕРЕ У ЈЕЗИКУ СРПСКЕ ПУТОПИСНЕ ПРОЗЕ

Скрећући пажњу на језик појединих руских рукописа у тексту *О жанровых особенностях древнерусских „хождений“*, В. В. Данилов (1962: 24) истиче да „паломници“ инострани и руски стално прибегавају „к измерительному способу описаний, указывая меры расстояний, определяемые шагами, поприщами, у русских – верстами, ‘камени вержением’ (в греческих проскинитариях ὡς λίθου βολῆ), ‘вержением от лука стрелы’ (в проскинитариях ὡς δοξαρίου βολῆ), а также размеры предметов, количество их, особенно часто число ступеней и лампад“.

Ова књижевна врста, пореклом још из најстаријих хришћанских времена, имала је, по свему судећи, своје неприкосновене шаблоне (Грицкат 1976: 298). Тај шаблонизам (често по угледу на грчки текст) огледа се у српској путописној прози осим у изражавању мерних података и у низу синтаксичко-стилских особина, о којима је већ било речи, као што су: паратактичко уобличење хипотаксе, оживљавање наравије, полисиндет и сл., које дају печат овом изражајном стандарду (Грицкат 1976: 302).

Како је упадљива црта и старих српских проскинитариона и путописа управо мерни начин описивања (в. и т. 2.5.), изражавање мерних података у Поклонику биће сагледано у поређењу са сличним истраживањима на другим текстовима српске путописне прозе.³⁰² Осим у већ цитираној студији (Грицкат 1976: 316–317) на разноврсност израза за меру у путописној прози из XVII и с почетка XVIII века, И. Грицкат указује и у књизи *Акџуелни језички и ѿекџолошки ѿроблџџи у сџарџм срџским џирилским*

³⁰² В. рад о изразима за мере у путопису Андреја Петковића (Цветковић Теофиловић 2016: 15–27).

сїоменицима у оквиру синтагматско-синтаксичких појава (1987б: 100). Свакако, ово је био подстицај да се изразима за меру у Поклонику посвети већа пажња, са циљем да се укаже на постојање сличних конструкција, пре свега, у путопису Андреја Петковића (АП) и Јеротеја Рачанина (ЈР), као и на стање у стандардном српском језику.³⁰³ У проучаваном рукопису Поклоника мерне јединице налазимо приликом одређивања растојања између појединих локалитета, затим приликом описа величине предмета, а посебно место заузима број предмета: кандила, свећњака, степеника и сл. Конкретна употреба мерне јединице условљена је често потребом да се изразе мања или већа растојања, те је у Поклонику запажена и њихова адекватна примена.

10.1. Изрази за растојања. Имајући у виду да је функција проучаваних списа, између осталог, и да корисно послуже будућим поклонцима, опис растојања до неког одредишта представља у овим текстовима важан податак. У тексту Поклоника растојања су изражена мерним јединицама као што су: *миља*, *сїагај* и *сїоѿа* (које се јављају чешће) и *ѿег* (јавља се ретко). За разлику, међутим, од рукописа Андреја Петковића и Јеротеја Рачанина у Поклонику раздаљине се не мере бројем *саѿи* који су потребни да би се дошло до неког одредишта,³⁰⁴ док се у сва три списа јављају поређења која имају порекло у дубокој старини.

10.1.1. Миља.³⁰⁵ Лексема милна веома се често користи за одређивање растојања у рукопису Поклоника. О томе сведоче бројни примери, од којих се овде наводе само неке потврде:

³⁰³ За ово истраживање од велике користи био је и обимни *Речник наших сїарих мера* (Влајинац 1968; 1974).

³⁰⁴ Тек у току друге половине XIX века „приступило се најпре упоређивању а затим и замењивању сата хода километрима, опет уз доста знатне разлике“ (Влајинац 1974: 823).

³⁰⁵ У РМС: 371 уз именицу *миља* стоји: ‘мера за дужину (код разних народа различите дужине)’ латинског порекла. Интересантно је да ову лексему бележи и В. Михајловић (1974: 386) са првом потврдом из 1793. године. Међутим, први помен ове лексеме налазимо у Зборнику различних ствари, писаном

около гра^а ми^{л̂} ·д̂· (ГТ 1б/15); ѿѣр^{л̂}ма доѿр^ана ми^{л̂} ·л̂· (ГТ 24б/16); ѿѣр^{л̂}ма ми^{л̂} ·р̂· (ГТ 27а/3); и е^{ц̂}ть доѣр^{л̂}ма ми^{л̂} ·л̂· (ГТ 32б/7); и поша^а ѿлидде ми^{л̂} ·с̂· ѿе^{ц̂}ть скела ѿафа (ГТ 34б/16) итд.

Веће даљине означене су, међутим, *ганима хода*:³⁰⁶

доѣр^{л̂}ма ·к̂· дни хода (ГТ 25а/6); паки поша^а изѣр^{л̂}ма дни ·в̂· хода ѿе^{ц̂}ть газза (ГТ 34а/9–10); налево ѿгаззе три дни хода (ГТ 34а/16).

10.1.2. Пед.³⁰⁷ Забележен је само један пример који садржи ову лексему:

ѿсте р^пе наде^{ц̂}но педи ·с̂· ѿе^{ц̂}ть каме^{н̂} расп^као^се до земле (ГТ 11б/12–13).³⁰⁸

10.1.3. Стадиј.³⁰⁹ Наводимо све забележене потврде ове лексеме:

ћирилицом из 1520. године у Дубровнику (RJAZU VI: 703). Приметно је одсуство *миље* као мерне ознаке за обележавање растојања у путопису Андреја Петковића. Лексема *миља*, међутим, употребљава се као мерна ознака растојања у путопису Јеротеја Рачанина: то е от Саказа 80 миля (ЈР 6); 1 мостъ, има миля хода преко нѣга от мора (ЈР 33).

³⁰⁶ М. Влајинац (1968: 602) напомиње да се за обележавање већих одстојања народ у српскохрватским областима најрадије служио *сајом* и његовим деловима, а још веће даљине одређивао је *даном* или *конаком* „док је употребу миље прихватио поглавито у службеним односима јавно саобраћаја и промета“.

³⁰⁷ *Пег* је једна од „најомиљенијих природних општих народних мера за дужину у свима правцима“, при чему се најранији помен ове лексеме налази у једној повељи из 1234. године (Влајинац 1974: 704). Лексему *ѿег* бележи и Вук Караџић (Рјечник 1852: 493). Данас се под одредницом *ѿег* упућује на *ѿегаљ*, где стоји: ‘мера за дужину једнака размаку између врха палца и врха средњег или малог прста кад се испруже’ (РМС: 376).

³⁰⁸ Уп. са примерима у путопису Андреја Петковића, као и Јеротеја Рачанина: надесно свете изве педи ·б̂· (АП 38/5); от свещника до свещника 11 педій (ЈР 14).

³⁰⁹ Речник старословенског језика бележи облик *стадин* (SJS 38: 157), док под одредницом *сѿагиј* у RJAZU XVI: 334, налазимо: „stara mjera za dužinu od 125 koraka; грч. στάδιον, lat. stadium“, при чему се као прва потврда наводи пример из рукописа Николе Рањине из 1508. године. У српској путописној прози *сѿагиј* као мера за дужину пронађен је и у рукопису попа Томе (ПТ 193а/7).

иналево горе елелѡн^кіе ·поша^д ·ѡ· стаде · іе^сть мала галилена (ГТ 23а/12-15); іе^сть (...) ³¹⁰ доіер^слма ста^ди ·іе· (ГТ 24а/1); ³¹¹ и ѡтоле поша^д ста^де ·ѡ· іе^сть вода коіа ѡбли чаше грешнике (ГТ 33б/7-8); и поша^д ѡіер^слма насеве^р ста^ди ·ѡ· іе^сть іеммавсь (ГТ 34а/1-2).

10.1.4 Стопа. ³¹² Због бројности потврда наводе се само неки примери који садрже ову лексему:

како влazi^ш на^стаа врата · иидешь · насеве^р сто^п ·л· (ГТ 3б/13-14); ѡтоле добожиа гроба сто^п ·ѡ· (ГТ 5а/16-17); и поша^д ѡ пзпка · ииде^ш нава^сто^к сто^п ·к^с· (ГТ 8а/13); досанитіа х^сва има сто^п ·ів· (ГТ 12б/12-13) итд. ³¹³

10.1.5. Поредбене мерне ознаке. Заступљене су и поредбене мерне ознаке, „које воде своје порекло из дубоке старине“ (Грицкaт 1976: 316):

и ѡ двора дв^два навасто^к · колико вржениемь излѡка стрелъ (ГТ 3б/1-2); више нега колико врженіе^м каме^н · іе^сть ме^сто г^дее

³¹⁰ Облим заградама у којима су три тачке означавају се нечитка места у рукопису.

³¹¹ Пример који је као први наведено у RЈAZU XVI: 334 ради илустрације одреднице *сѡаgиј*, као што већ наведено, јесте пример из лекционара Дубровчанина Никше Рањине, који је као Рањинин лекционар издао М. Решетар у Загребу 1894. године. Он гласи: „Вјеше Betanija polak Jerozolima kakoti stadija retnaest“. Управо овај пример из Лекционара помаже да се осветли нечитко место у Поклонику: іе^сть [ѡ виѡаніе] доіер^слма ста^ди ·іе·.

³¹² Употреба *сѡоіе* као мерне јединице је код нас ретка све до краја XVIII века (наша грађа мења ову слику), да би у периоду од 1871. до 1874. године настало законско завођење метарских мера (Влајинац 1974: 884-885). Према РМС: 1036 једно од значења речи *сѡоја* је и 'заст. јединица мере за дужину величине једног просечног људског стопала (0,324 м)'. Како су растојања раније углавном савлађивана пешке, *сѡоја* је била посве природан начин за означавање нарочито краћих растојања.

³¹³ Слични примери потврђени су и у рукопису Андреја Петковића: ѡдатле по^ешешь право западъ [стѡпа] 35 (АП 26/4-5); право поиди стопа ·15· (АП 26/9); право навасто^к стопа ·20· (АП 30/13) и сл. Уп. код Јеротеја Рачанина: И отъ двери 18 стопа далѡко дѡяконъ стои (ЈР 31).

хс̣ чагѡ · ѡче на^н (ГТ 21а/11–14); ѿ цркве колико врженіємъ каме^н · надворѣ видисе земла иіѡрданска (ГТ 23а/1–3) и сл.³¹⁴

10.2. Величина, односно димензије предмета и мањих површина. Величина предмета, тј. њихова ширина и дужина изражене су у Поклонику мерама као што су *сѡѡа* и *ѡег*.³¹⁵

10.2.1. Стопа. Примери који долазе у Поклонику сведоче о томе да се стопама премеравала величина цркава:

їе^сть црко^в латинска · ие^сть вдѣлинѣ сто^п · лг̣ · авширинѣ сто^п · кї · (ГТ 5а/10–12); їе^сть сабо^рна црква · вдили^м сто^п · рїи · авширинѣ сто^п · мѣ · (ГТ 9б/7–8); ита црква їе^сть вдѣлинѣ сто^п · лс̣ · авширинѣ сто^п · мї · (ГТ 33а/7–9) и сл.³¹⁶

10.2.2. Пед. Наведени примери потврђују употребу јединице *ѡег* за одређивање дужине и ширине предмета и одређених мањих површина, опет у вези са библијским локалитетима.

³¹⁴ У путопису Андреја Петковића бележимо: далеко на вастокъ колико може добра пушка носити (АП 22/4–6); толико далеко колико би добра пушка ѡднела (АП 50/1–2). Уп. са још разноврснијим примерима из путописа Јеротеја Рачанина: узъ потокъ далеко, не знамъ бы ли могла пушка дOMETнути до Силоама (ЈР 22); И пойдосмо колико бы два путь каменомъ изъ руке дOMETнуо (ЈР 23); и то естъ близъ града, мало не може се каменомъ довући до града (ЈР 28). В. и друге примере из путописне прозе из XVII и с почетка XVIII века које наводи И. Грицкат (1976: 316) у поређењу са знатно старијим грчким текстовима. Иначе, у *Речнику сѡарих мера* налазимо да је *ѡушкомеѡ* мера за означавање дужине, односно даљине „која се протеже од места где се пушка пали до места где избачено зрно (куршум) падне“ (Влајинац 1974: 771).

³¹⁵ У путопису Андреја Петковића користи се и *миља*: тае ада · 700 · мила ширине (АП 12/5–6), док у путопису Јеротеја Рачанина налазимо и *аршин*: црква [...] од двери до препрате 43 аршина, а ширине 16, и олтаръ дулине 11 аршина, а ширине 9, а предня препрата дужине 8 аршина (ЈР 10).

³¹⁶ Уп. са сличним примерима у путописима Андреја Петковића и Јеротеја Рачанина: та црковъ есте дужине стопа 118 (АП 32/2–4); олтаре дужине · 45 · стопа а ширине · 27 · (АП 34/4–5); на вастокъ има стопа · 5 · (АП 38/1–2); дуга на истокъ сѣ олтаремъ 83 стопе, а у преко 114 стопа, и кубе широко и дуго 18 стопа (ЈР 20).

твѣиѣтъ меѣмеѣ краѣни · иеѣтъ вдилинѣ педи · ѣ · авширинѣ педи · ѣ · ипоѣ (ГТ 35/17-18, 4а/1); иеѣтъ вдилинѣ бѣжи гроѣ · педи · ѣ · авширинѣ педи · ѣ · (ГТ 6а/16-17); иеѣтъ то меѣсто више ѡсве цркве педи · ѣ · ипоѣ · ширине педи · ѣ · (ГТ 11б/4-5) итд.³¹⁷

10.2.3. Изрази са везницима. Свакако да су вредни пажње и изрази са везницима: *како* или *како шѣо* и *како кад* који имају компаративни карактер (уп. т. 10.1.5.). Они, међутим, нису забележени у Поклонику, већ само у путопису Андреја Петковића.³¹⁸

и тае црковъ zelo велика каде гледашь издалека чинисе како еданъ каштель (АП 6/10-12); подва стѣпа заедно еданъ црвень адрѣги белъ толико дебелѣ како чловеѣческа (!) рѣка вмишици (АП 28/3-5);³¹⁹ иедно кандило срѣбрено толико големо напри- меръ како аковъ (АП 32/11-12);

камень толико големъ како щоможе еданъ чловеѣкъ носити (АП 7/4-6); ѣ · диреѣ стѣпова ѡмермера бела толико големи како щоби · 2 · чловека ѡбѣфатила (АП 27/1-3); толикосѣ тистѣпови големи како щоби дѣва чловека ѡбѣфатила (АП 35/18-19);³²⁰

алие големо толико како кадъ саставишь ѡбдѣ (!) песници едно (АП 32/8-10).³²¹

10.3. Број предмета. Као што је истакнуто на почетку овог поглавља, нарочито су чести бројеви кандила, свећњака,

³¹⁷ Слично је у примерима из путописа А. Петковића и Ј. Рачанина: ѡдатле есте древо висине · 70 · педи (АП 27/7-8); вгорнему краиу ширине · 40 · педи (АП 27/9-10); плоча [...] дужине педи · 7 · ширине $\frac{3}{2}$ (АП 30/8-9); икона голѣма, 8 педи дуљине и 5 ширине (ЈР 12) и сл.

³¹⁸ Под ознаком заст. и покр. поредбени везник *како*, чест уз *шѣо* и *да* наведен је у РСАНУ 9: 94. Тамо се, међутим, не наводе примери са *како кад*. Према Т. Маретићу (1899: 39), данашњи везник *као* настао је од везника *како*.

³¹⁹ Рука може бити јединица за означавање дебљине, али се обично узима обим, односно дебљина руке изнад зглоба до шаке (Влајинац 1974: 802).

³²⁰ У *Речнику сѣарих мера* човек се узима само као мера за висину, односно дужину (Влајинац 1974: 1029).

³²¹ Сличне конструкције нису забележене у путопису Јеротеја Рачанина.

скалуна,³²² стубова и сл. Овом приликом скрећемо пажњу да при исказивању количине број стоји често иза именице на коју се односи:

кан^диль ·сн̄· (ГТ 4б/8); иимаю стлпо^б ·йв̄· (ГТ 4б/10); има све-
шника ·ξ̄д̄· и кан^дила ·is̄· икона ·г̄· (ГТ 8а/7); има скаљни ·к̄·
(ГТ 8б/3); изи^дешь скаљна ·г̄· (ГТ 9а/8); исаниде^м скаљна ·д̄·
(ГТ 9б/15) итд.³²³

10.4. Општи осврт. Поред путописа Јеротеја Рачанина из 1727. године и путописа Андреја Петковића из 1734. године, старији рукопис Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића, иако се од претходна два текста разликује по томе што не садржи опис путовања до одредишта и натраг, може, такође, бити драгоцен извор за познавање израза за мере који, итекако, доприносе изражајном стандарду српске путописне прозе.

Прецизност у излагању, која осим пописа конака, тачног броја преноћишта, бележења датума, подразумева и тачан број *басамака*, *скалуна*, *кандила* и *стубова*, којих је на једном месту било чак 10001³²⁴ (АП: 6/3), чини основну карактеристику ових дела.

Изражавање мерних података у вези са одређивањем растојања у Поклонику карактерише, пре свега, присуство лексеме *мила*, која у тој функцији изостаје у путопису Андреја Петковића.

³²² Уп. са лексемом *скалин* у *Рјечнику дубровачкој јовора* (РДГ: 360). В. и т. 11.4.2.

³²³ Уп. са другим пронађеним примерима у путопису Андреја Петковића: итв̄ гори кандила ·8· (АП 26/2–4); има горе стѣпова кои држе кзбе ·40· (АП 34/8); инатои црк̄ви имаю пенџера ·з· (АП 42/16–17) итд. Слично је и код Јеротеја Рачанина: пенџера 55, и дирека от мермера 67, и гробница 47 (ЈР 5). Паралела за ову појаву може се пронаћи у неким од грчких проскинитарија (Грицкат 1976: 315). Инверзија се, иначе, у тексту Поклонику често користи и ван бројних конструкција, тј. именица долази иза атрибута који је ближе одређује. О томе в. т. 9.5.1.

³²⁴ Ако се приређивачу С. Бугарском овај број учинио претераним (Петковић 2008: 108), шта рећи онда о 14000 *басамака* у путопису Јеротеја Рачанина (ЈР 11).

Лексема *сѡаgиј*, с друге стране, одликује и спис попа Томе, док речници бележе њено присуство и у Лекционару Никше Рањине с почетка XVI века.

Величина предмета или димензије неких локалитета, у Поклонику мере се уз помоћ јединица као што су *сѡоѡа* и *ѡег*, док се у ту сврху у путопису Андреја Петковића користи и *миља*.

Сви проучавани путописи показују трагове грчких узора кроз употребу мерних израза који вуку своје порекло из дубоке старине.

Како доказује и спроведено истраживање, српска путописна проза XVII и XVIII века омогућава нам да употпунимо досадашња сазнања о богатом лексикону наших старих мера.

Недовољно истражен до сада рукопис Поклоника Гаврила Тадића, остајући веран оквирима жанра и барокне традиције, осим склоности ка церемонији и помпи, импресионира и смислом за детаљ и прецизност изражену бројевима, те исписивањем цифара црвеним мастилом и сам писац истиче њихов несумњив значај.

13. ЗАКЉУЧАК

13.1. У претходним поглављима изнете су графијске, ортографске, фонетско-фонолошке, морфолошке, синтаксичке и лексичке одлике рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића, који је, према сопственим речима, написао у Јерусалиму 1662. године. На месту где је као млад ходочасник оставио писано сведочанство о свом боравку и посети Светим местима, Поклоник је и остао, тако да се данас чува у Националној библиотеци Израела у Јерусалиму, под ознаком Ms. Var. 186. Поклоник је део, заправо, нешто шире целине, те се на последњим странама рукописа, који је овде назван *јерусалимски*, налазе и два текста, највероватније, исписана другом руком, али и два записа, чије се време настанка везује за почетак XVIII века. У то време је, изгледа, настао и још један препис, познат у науци као Београдски рукопис, а чија сличност са текстом Поклоника, али и уочене разлике, говоре у прилог тези да су оба текста имала као узор предложак на словенском језику, а не само на грчком, како се до сада веровало. Ова два текста чине део континуитета у погледу писања поклониčkih текстова код нас, те се уклапају према многим особинама у контекст српске путописне прозе у целини. Несрећне околности довеле су до уништења многих писаних сведока ходочасништва на нашим просторима. Права је срећа да су Београдски рукопис непознатог аутора (познат према издању Љ. Стојановића) и Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића очувани тако да се допуњују као делови мозаика, те се комплетан текст Поклоника може реконструисати. Његово публикување, и поред постојећих издања, представља, свакако, један од будућих задатака. Оригинални допринос Гаврила Тадића овој врсти прозе

представља текст о прослави празника Ваздвижења Часног крста, коме је Гаврил Тадић лично присуствовао.

13.2. Рукопис Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића исписан је уредно црним мастилом, док су наслови и бројеви исписани киноваром, а посебно месту заузимају минијатуре, којих је укупно 34, чиме се и визуелно дочарава простор удаљених јерусалимских предела и библијских локалитета. Палеографска истраживања показала су да је главни текст Поклоника исписан претежно словима српске брзописне ћирилице, при чему су уставна слова заступљена у насловима појединих поглавља или у иницијалима, што су, иначе, делови текста који се традиционално исписују овим типом слова. Укрштање брзописних и уставних слова, иначе, карактеристика је споменика из Босне и Дубровника. Преглед граfiјских особености указује на неупрошћен граfiјски систем, са присуством грчких графема које се не јављају само у бројној вредности. Користи се графема *ц*, док се у функцији обележавања и *ћ* и *ђ* јавља *ђерв* (*ћ*). Лигатура *ѣ* готово изостаје, док се у означавању групе *ја* огледа ресавска пракса, као и у употреби знака за *дебело јер* у одређеним позицијама у речи када има функцију да обележи вокал *а*. Ресавска традиција присутна је и приликом бележења графеме *ї* у позицији испред *ј* и *и*. У погледу правописа, срећу се особине које карактеришу и језик других дела српске путописне прозе, као што је то случај са путописом Андреја Петковића. Тако се акценатске целине не раздвајају, док је правопис доследније етимолошки. Рукопис Поклоњеније Часнаго Гроба издваја се и по броју и разноликости лигатурних спојева, као и по начину на који се слова натписују, често у два реда, једно изнад другог.

13.3. Преглед фонетско-фонолошких особина указује на изразито присуство српкословенских одлика (вокализација полугласника у *а* у тзв. књишким категоријама, екавски рефлекс

jaīa, чување вокалног *p* и *l*, рефлекси група **tj*, **dj* у *шī* и *жg*, исто-станак новог и специјалног јотовања, чување група *вс*, *чp* и *чī*), док се особине источнохерцеговачког дијалекта јављају ретко и своде претежно на ијекавске облике, пре свега, у И јд. Г, И и Л. мн. заменичко-придевске промене, којима конкуришу облици са уопштеним наставцима старе меке промене. У појединим случајевима долази до нарушавања система од два пара африката, што је особина која карактерише и говор Сарајева и дубровачки говор.

13.4. У оквиру поглавља о морфологији установљено је да преовлађују српкословенске одлике, које се огледају у присуству црквенословенских наставака у деклинацији именица, затим у великом броју потврда са наставком *-aīo*, као и *-oīo/-eīo* у Г јд. мушког и средњег рода у промени придева и придевских заменица, у наставку *-ому/-уму* у Д јд. заменичко-придевске промене. У конјугацији налазимо већи број примера са наставком *-тъ* у 3. л. јд. и мн. презента, као и облике новог сигматског аориста од глагола који су некада могли имати и асигматски тип, што је, иначе, српкословенска иновација. Народне особине које се јављају у погледу падежних наставака, своде се најчешће на општештокавске црте, присутне и у другим српкословенским текстовима. Тако знатан број примера у Л јд. именица мушког и средњег рода некадашње **ǫ* промене долази са наставком *-у*. У другом лицу презента, ван цитата из *Библије*, долази наставак *-шь*, што је, такође, општештокавска одлика, као и наставак *-смо* у аористу. Од одлика које се могу довести у везу са стањем у источнохерцеговачком дијалекту, издвајамо нарочито примере И мн. заменица и придева у којима је присутан ијекавски рефлекс дугог *jaīa*, као и облике придева неодређеног придевског вида, који, међутим, могу бити и другачије протумачени. Дијалекатску боју тексту Поклоњенија Часнаго Гроба дају и употребљени прилози *īорје* и *голје*, који су присутни, између осталог, и у старијој дубровачкој прози.

13.5. Синтаксичке одлике језика рукописа Поклоњеније Часнаго Гроба указују на устаљене обрасце који воде порекло још од најстаријих грчких проскинитарiona, а који се срећу и у другим споменицима српске путописне прозе. Један од најпечатљивијих начина изражавања у старим српским путописима јесте тако паратактичко уобличење хипотаксе, које И. Грицкат доводи у везу са грчким узорима, имајући у виду велику фреквенцију таквог начина изражавања. Дубоку старину показују и изрази за мере: *врженијем из лука сѣрелу*, који се у Поклоњенију Часнаго Гроба користе за одређивање растојања. У рукопису Поклоњеније Часнаго Гроба запажене су и појаве као што је балканистичка тенденција замене израза за кретање и мировања, чији је огранак у виду замене падежа заступљен у Поклоњенију Часнаго Гроба, али у знатно мањој мери него што је то случај са Београдским рукописом. Да се ипак ради о нижем стилу српскословенског језика говори у прилог чињеница да нису забележене конструкције са апсолутним дативом.

13.6. Испитивање лексике вршено је са циљем да се, преваходно, сагледа присуство развитка нових значења лексема у односу на значења која бележе постојећи речници старословенског језика, као и да се уоче они примери који тексту дају „народну боју“. Рукопис Поклоњеније Часнаго Гроба доноси новије значење лексеме *ѡлава* које произлази из примера: и сѡа сѡаа земля ѿе^стъ · васе^м земля^м корень и гла^ва, а које је, вероватно, формирано по угледу на примере у којима се пренесено значење речи *ѡлава* јавља у вези са живим бићима. Један број лексема има јасну дијалекатску припадност: *ѡсѡијерна, камара, камѡанел, скала, скалун; надвор; усве*, чија се употреба везује за простор Далматинског приморја (неке лексеме од наведених имају и романско порекло), док се лексема *цвеѡ* у значењу *ѡолилеј* региструје у Лици, мада је њена употреба знатно шира. Један број турцизама, такође доприноси уделу народних особина у језику Поклоника.

13.7. Сагледавање српскословенских и српских народних одлика језика Поклоњенија Часнаго Гроба показује несумњиву превагу српскословенских особина. У том погледу рукопис Поклоника много је ближи путопису Арсенија Црнојевића него путопису Андреја Петковића. За разлику, међутим, од писара Београдског рукописа, Г. Тадић показује брижљив однос према језику, већу ученост и већу тачност у исписивању текста Поклоника. Уколико је тачна претпоставка о евентуалном предлошку на основу кога су настала оба списа, изворни текст потицао је са подручја ијекавских говора, којима је Гаврил Тадић дао печат свог матарњег говора, док, с друге стране, Београдски рукопис показује извесне особине које указују на то да је његов аутор пореклом са територије штокавских екавских говора (можда са простора призренско-тимочког дијалекта). Бројне паралеле пронађене су са дубровачком прозом с краја XV и почетка XVI века, нарочито са Лекционаром Никше Рањине (1508), у којем се јављају прилози: *ѿрје*, *голје*, *куди*, као и стара мера за дужину: *сѣадиј*. Наведене заједничке особине сведоче о традицији исписивања ове врсте прозе на штокавском подручју, при чему су постојали црквенословенски узор, који су значајни и за генезу дубровачких лекционара, подједнако као и за генезу српског путописног жанра. Као и у дубровачким лекционарима, тако и у српској поклоничкој прози, насталој на тлу данашњег источнохерцеговачког дијалекта, може се се говорити о различитим језичким слојевима: грчком, романском, црквенословенском, народном, што посредно говори у прилог чињеници о већем броју различитих предложака који су могли послужити као узор за обе врсте списа. Подробнија испитивања у овом погледу тек треба да уследе. Везе српске поклоничке прозе са писаном традицијом Дубровника и његове околине још једном сведоче о културном, књижевном и духовном јединству на простору штокавског говорног подручја.

Ирена Цветковић Теофиловић
ЗДЕ, У СВЕТОМУ ГРАДУ ЈЕРУСАЛИМУ
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА СРПСКЕ ПУТОПИСНЕ ПРОЗЕ

Издавачи

Филозофски факултет Универзитета у Нишу
Ђирила и Методија 2, Ниш
Центар за црквене студије
Обреновићева 20, Ниш

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан
Проф. др Драгиша Бојовић, управник

Лектор

Аутор

Корице

Дарко Јовановић и аутор

Прелом

Александар Илчић

Тираж

100 примерака

Формат: 17×24 цм

Штампа

Финеграф, Београд

Ниш, 2021.

ISBN 978-86-7379-570-6

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

091=163.41"16"

811.163.41"16"

ЦВЕТКОВИЋ Теофиловић, Ирена, 1973-

Зде, у светому граду Јерусалиму : прилог проучавању језика српске путописне прозе / Ирена Цветковић Теофиловић. – Ниш : Филозофски факултет : Центар за црквене студије, 2021 (Београд : Финнеграф). – 245 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 100. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summary: Here, in the holy city of Jerusalem : contribution to the research of the language in the serbian travel literature. – Библиографија: стр. 223–232.

ISBN 978-86-7379-570-6 (ФФУ)

а) Поклоњеније Часнаго Гроба Гаврила Тадића – Језик

COBISS.SR-ID 45204745